

Allah'a Yaklaşmada İsabetli Olan ve Olmayan Yollar

*Emine ÖĞÜK**

Özet: Sınırlı ve eksik bir yaratılışa sahip olan insan, kusurlarını tamamlama ihtiyacı içindedir. Bu his kendisini daha güçlü ve mükemmel bir varlık arayışına sürükler. Beşer olarak sahip olunan özelliklerin fevkinde üstün bir varlık arayışı, insanlık tarihi boyunca devam edegelmiştir. Ancak yüce varlık olan yaratıcıya ulaştırdığına inanılan pek çok yol vardır. Bu noktada sözkonusu yollardan hangisini takip etmek gerektiği sorusu devreye girer. Makalemiz bu soruya cevap oluşturmak amacıyla planlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Allah, insan, iletişim, yaklaşma, uzaklaşma.

Ways Approaching God with Target and Non-Target/ Excesses

Abstract: Limited and incomplete human being is in need to complete the shortcomings constantly. This quest leads him to arrive in a much more powerful entity. The need which inspires to finding the quest an excellent and outstanding, beyond the his own nature, have persisted in throughout history. The mind will be able to calm when finds the real owner and decides on him. When a lot of ways to be more closer the Lord, "which ones should be referred to, which ones should be avoided" the question makes sense. This article is look for answers to these questions.

Keywords: God, creator, communication, approach, estrangement.

İktibas / Citation: Emine Ögük, "Allah'a Yaklaşmada İsabetli Olan ve Olmayan Yollar", *Usûl*, 20 (2013/2), 81 - 112.

Giriş

Cenâb-ı Hak kullarının kendisine yakın olmalarını istediğinden inanan kişi çeşitli vesileleri de fırsat bilerek rabbine yaklaşmayı amaçlar. Allah'a yaklaşmaya götüren vesileler arasında iman ve ibadetlerin lâıykıyla yerine getirilmesi¹ ve

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kalam ABD Öğretim Üyesi.

¹ İbadetlerin Allah'a yaklaşımdaki önemini Elmalılı Hamdi Yazır şu şekilde dile getirmiştir: "İnsanın Yüce Yaratıcısı ile irtibatını düzenleyen ve bu irtibatın canlı tu-

ahlâki güzelleştirmeye katkı sağlayan iyiliklerin tamamını saymak mümkündür² ki bunlar taat kapsamındadır. Bu uğurda yapılması gerekenler yanında, yapılmaması gereken çeşitli yanlış uygulamalar da vardır. Sınırı yaratıcı tarafından belirlenen bu kanunlara tabi olunmadığında veya söz konusu sınırlar aşıldığında yaratıcıyla olan iletişim şekli aksayacaktır. Bu yanlışlardan uzak durmak için söz konusu aşırılıkların ne olduklarının tespit edilmesine ihtiyaç vardır ve en az bu yolda yapılması gerekenlerin ifadesi kadar önem arz etmektedir.

I. Allah'a Yaklaşma Yolları

Kur'an'ın birçok âyetinde ben (ene) ve biz (nahnu) sîgalarıyla Cenâb-ı Hakk'ın kullarıyla olan yakın ilişkisine ve çeşitli diyaloglara işaret edilmekte,³ yaratıcının kullarıyla olan yakınlığını ifade eden çeşitli isimleri bulunmaktadır.⁴ Allah'ın kuluna çok yakın oluşu kulların da aynı oranda Allah'a yakın olduğu anlamına gelmez. Kullar, rabbe yakınlık açısından farklı seviyelerde bulunurlar. Allah'a yaklaşmak O'na karşı sevgi, saygı ve bağlılığı gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleriyle ve ilahî emir ve yasakların gereğini yerine getirmek suretiyle gerçekleşir. Kul Rabbine yöneldiğinde, O'na sığındığında, O'ndan istek-

tulmasını sağlayan ibadet, niyete bağlı olarak yapılmasında sevap olan ve Yüce Allah'a yakınlaşmayı sağlayan özel itaat halidir" (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, ts. I, 95).

² Yüce Allah âyetlerde tövbekârlık, ihsan, adâlet, sabır ve takvâ gibi bazı vasıflara sahip kimseleri sevdiğini açıkça beyan etmiştir (bkz. Âl-i İmrân 3/146, 148; el-Mâide 5/42; et-Tevbe 9/7). O'nun sevgisine mazhar olan bu kişiler aynı zamanda O'na yakın olmayı başaranlar zümresindedir.

³ " *Siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin ve sakın nankörlük etmeyin* (el-Bakara 2/152).

⁴ Bütün yaratıklarına yönelik işlerin görülmesinde kendisine dayanılıp güvenilen anlamına gelen vekil, gerçek yardımcı ve dost anlamına gelen "veli" bunlardan sadece birkaçıdır.

lerde bulunduğu, kısacası yaratıcısıyla her türlü iletişimde karşılık görmekte ve isteklerine cevap bulmaktadır.⁵ Yaratıcının kuluna ne kadar yakın olduğunu, hiç bir zaman ondan ayrılmadığını anlamak, bu idrakin gereğini yerine getirmenin önkoşulunu oluşturmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'a yaklaşmak için çeşitli vesileler aramak gerektiğine delâlet eden âyetler bulunur.⁶ Söz konusu vesileler arasında dua etme, yakarığa bulunma, namaz kılma, oruç tutma, sabır ve tövbede bulunma gibi birçok ibadet türünü saymak mümkündür. Allah'a yaklaşma yollarına dikkat çeken âlimler arasında yer alan İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) Allah'ın kullarına olan yakınlığının çeşitli göstergeleri olduğunu ifade ederek bunları çeşitli âyetlerle desteklemiştir. Buna göre Allah kuluna olan yakınlığını duasına icabette bulunmakla, onlara yardım etmekle ve her şeyi koruyup muhafaza etmekle göstermiştir. Kul ise Rabbine olan bağlılığını, O'na yaklaşmak için çeşitli vesileler arayarak ve secde ederek gösterir.⁷ Kulluğun bir gereği olan ve Allah'a bağlılığı simgeleyen ibadetler Allah ile yaklaşmaya sebep olmaktadır.⁸ Allah'a yaklaşma niyetinde olan herkes buna vesile olan amelleri bilmek ister.

⁵ "Eğer kullarım sana benden sorarlarsa bilsinler ki ben onlara yakınım. Bana dua ettiği vakit duasına karşılık veririm. O halde onlar da benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulsunlar (el-Bakara 2/186); "Melekler demişlerdi ki: Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir Kelime'yi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa'dır. Mesih'tir; dünyada da, ahirette de itibarlı ve Allah'ın kendisine yakın kıldıklarından" (Âl-i İmrân 3/45); Allah kişi ile kalbi arasına girer (el-Enfâl 8/24); Kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir arşın yaklaşırım (Müslim, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahih-i Müslim* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955/1374, "Zikir", 22).

⁶ (el-Mâide 5/35; et-Tevbe 9/99; el-İsrâ 17/57). Vesile Allah'a yaklaşmayı umarak yapılan her türlü iyi amele karşılık gelir. İlim, iman, ibadet ve her türlü güzel amelleri ihata eden genel bir kavramdır. (Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, Kahire 1970, "vsl" md.).

⁷ Mâtürîdî, Ebü Mansur Muhammed b. Mahmud, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), Ankara 2003, s. 118.

⁸ Bunları ifade eden bir kudsi hadiste şöyle buyrulmuştur: "Kulum bana üzerine farz kıldığım ibadetleri yapa yapa yaklaştığı kadar başka hiçbir şeyle yaklaşmaz. Daimi surette yapmış olduğu ibadetlerle de kulum bana yaklaşır, hatta o kadar çok yaklaşır ki, sonunda bana muhabbet besler, ben de onu severim. Onu sevdiğim zaman kulağı

Allah ile olan bağıını güçlendirmek isteyen kişi öncelikle samimi bir şekilde bu kararı vermeli ve buna niyet etmelidir. Bu bir irade beyânıdır ve Allah'a yaklaşmayı isteyen kişinin öncelikle iradesini bu yönde harekete geçirmesi gerekir. Burada amaç sadece Rabbi bilmek, tanımak, O'nu sevmek ve O'na kullukta bulunmak olmalıdır. İlim ve hikmet elde etme gâyesinin bile Allah'a yaklaşma sürecini baltaladığını söyleyen İbn Teymiyye⁹ (ö. 728/1328) bu niyetin ne kadar arı ve katışıksız olması gerektiğinin altını çizmiştir.

Allah kelâmı olan Kur'an okuyanları Allah'a yaklaştıran bir vasıtaadır. Bu yüzden okunması tavsiye edilmiş ve bu yüzden Hz. Peygamber Kur'an'ı çokça okumuştur. Hz. Peygamberin en büyük mucizesi olan Kuran insanı tesiri altına alan ve onu bütün yönlerden kuşatan bir etkiye sahiptir. İslam tarihinde Kur'an'ı dinledikten sonra Müslüman olan kimselerin varlığı Kur'an'ın eşsiz üslubunu ve insanlar üzerindeki tesirini göstermektedir. Peygamber efendimize de vahye hazırlanma sürecinde gece kalkarak ağır ağır Kur'an okuması tavsiye edilmiştir.¹⁰ Kur'an'ın hemen her âyetinde Allah'a işaret eden bir hüküm vardır. Herkes bu bağ vasıtasıyla rabbiyle doğrudan ilişki kurabilecektir. Mü'minler Allah'ı ayaktayken, otururken ve yatarken her türlü pozisyonda anmaya ve yaratılışın mükemmelliğini tefekkür etmeye davet edilmiştir.¹¹

Allah'a yaklaşma vesileleri içinde Resûl-i Ekrem'e tabi olmak baş sıralarda yer alır. Âyette Peygamber sevgisi Allah'ı sevmenin ve Allah sevgisine ulaşmanın bir gereği olarak zikredilmiş¹² ve dolayısıyla muhabbetullahın peygambere ve getirdiği esaslara uymaktan geçtiği ifade edilmiştir. Peygamberler de insanları Allah'ın buyruklarına kulak vermeye ve sadece O'na teslimiyette bulunmaya

ve gözü olurum. Artık bundan sonra benimle görür ve benimle işitir" (Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, *Sahih-i Buhari*, İstanbul: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1315, "Rekâik" 38; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî, *Sünenu İbn Mace* (thk. Halil Me'mun Şiha), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1996/1416, "Fiten" 38).

⁹ İbn Teymiyye, Ebül-Abbas Ahmed, *en-Nübüvvât*, Medine 1403, s. 147.

¹⁰ el-Müzzemmil 73/1-8.

¹¹ Âl-i İmrân 3/191.

¹² Âyette bu gereklilik şöyle ifade edilir: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin" (Âl-i İmrân 3/31-32).

davet etmişlerdir. Bu nedenle İslam inancı, Allah'a ve resûlüne itaat etmeyi, onları her şeyden çok sevmeyi, Allah'ın sevdiklerini ve razı olduğu kimseleri önceleme gerektirir. Hz. Peygamber de müminleri sevmekte ve bu sevginin boyutları âyette şöyle dile getirilmektedir: "*Peygamber, inananlara kendilerinden daha yakındır*".¹³ Allah'a giden yolda insanların rehberliğini yapan Hz. Peygamber her yönüyle müminlere öncülük etmiştir. Allah nezdindeki bu kıymet ve değeri sebebiyle onun yoluna uyan kimseler Allah'ın rızasına ve sevgisine nail olurlar.

Kendini tanıma kişinin kendisiyle buluşması, kendisiyle tanışması, kendisini keşfetmesi, varoluş sırrına nüfuz etmesi demektir. Kendini tanıyan kimse eksikliklerinin, acizliklerinin farkına varacak, bütün bu özelliklerin haricinde sonsuz ilim, kudret ve irade sahibi bir varlığı arayacaktır.¹⁴ Kendini bilen insan kendisi için en doğru ve en iyi olanı yerine getirmeye çalışacaktır. Kendisine verilecek en büyük zararın ahiret hayatında azaba sürükleyen ameller olduğunun şuurunda olduğundan, bunun gereğini yerine getirecektir.¹⁵ Eksik yönlerin farkına varmak onları düzeltmeye de vesiledir.

Hata ve kusurların ortadan kaldırılması noktasında, nefsi hata ve günahlardan uzaklaştırmaya alıştırmaya temrini olan tövbenin fonksiyonu büyüktür. Tövbe eden kişi Allah'ın sevdiği kullar zümresine dahil olmaktadır.¹⁶ İslam âlimleri insanların çeşitli manevî eğitimlerle nefsin kemâlini bozan cehâlet, haset, kin ve günah gibi kötü sıfatlarının değişebileceği ve yerine güzel sıfatların kazanılabileceği görüşündedir.¹⁷ Allah'a karşı işlenen büyük günahlardan kabul edilen kibrin ortadan kalkması için insan benliğinin uysallaştırılmasına ihtiyaç vardır. Çünkü din insanları iman, ihlas, salih amel ve güzel ahlâka ulaştırmak için gelmiştir.

¹³ el-Ahzâb 33/6; et-Tevbe 9/24.

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 159-161.

¹⁵ el-Bakara 2/195.

¹⁶ el-Bakara 2/222.

¹⁷ Nefsin arınarak temizlenebileceğine işaret eden çeşitli âyetler vardır: *Hiç şüphesiz nefsini arındıran kurtuluşa ermiştir*" (eş-Şems 91/9). Bu yolculukta kişinin eğitilerek kendini olgunlaştırması hedeflenmektedir.

Allah'ın yerine getirilmesini istediği her türlü ilim ve ameli Allah'a yaklaşma vesileleri kapsamında değerlendirmek mümkün olsa da, bunlar arasından bir kısmı öne geçmektedir. Kulları Allah'a yaklaştıran bu ibadetler içinde usûl ve erkânı kaynaklarda belirtilenler olduğu gibi, zamanı, yeri, sayısı ve usûlleri açısından kullara bırakılan ibadetler de vardır. Makalemizde söz konusu ibadetler bu iki esas çerçevesinde tasnif edilerek yapılandırılmıştır.

A. Şart ve Esasları Kaynaklarda Belirtilen İbadetler

1. Namaz

İslâm inancında da Allah'a yaklaşmayı ve O'na yükselmeyi sağlayan ibadetlerin en önde geleni namazdır.¹⁸ Bu nedenle Allah'a kulluk için gerekli olan sorumlulukların başında da bu ibadet yer alır. Namazın ilk bakışta daha çok şekli ve zahirî yönü ön plana çıksa da, derinlik itibariyle kıyası kâbil olmayan bir özelliğe sahiptir. Namaz "*Dinin direği*"¹⁹ olmasıyla ve "*Kulun Allah'a en yakın olduğu hal*"²⁰ olarak nitelendirilen secde ibadetinin onda bulunması gibi hususiyetleriyle öne çıkmış, her akli başında mükellef Müslümanın günde beş defa Rabbe teslimiyetini gösteren en baş görevleri arasında yer almıştır.

Diğer taraftan Müslümanlara Hz. Peygamber'in Allah katına yükselişi (Mi'rac) sırasında farz kılınan namaz, "müminin miracı" olarak vafedilmiştir.²¹ Kul namazında Allah'tan başka her şeyi reddetmek suretiyle sadece O'nun iradesine boyun eğmektedir. Günde beş vakit namaz kılan Müslüman yaratıcısıyla olan irtibatını sürekli canlı tutmakta, Rabbinin huzurunda her türlü benlik id-

¹⁸ Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'an ve İslam Üzerine*, İstanbul 2006, s. 227.

¹⁹ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, *el-Câmiü's-sahih: Sünenü't-Tirmizî* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), [y.y.]: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, [t.y.], "İman" 8; Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk. Sıdkı Muhammed Cemil Attar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1991, V, 231, 237.

²⁰ Müslim, "Salât" 215; Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesai, *Sünenü'l-kübra* (thk. Abdülgaflar Süleyman Bündari, Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan), Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991/1411, "Mevâkît" 35.

²¹ Nesâî, "Nisâ", 1.

diasını terk ederek saygı ile eğilmektedir. Namaz mümine her an Rabbi tarafından görüldüğü bilincini aşılır. Bu ibadeti yerine getiren binlerce Müslüman aynı anda yüzünü Kâbe'ye çevirerek tek bir vücut gibi düşüncelerinin merkezine Rabbini yerleştirir. Dimdik ayakta durarak, eğilerek ve yere kapanarak Allah'a olan bağlılığını sergiler. Namaz, canlı cansız her bir varlığın kendine has özel bir biçim ve tarzda Allah'ı yüceltmesinin²² kul tarafından Rabbe arzını sembolize eder.²³

Kulun sayesinde Allah'a en yakın anlardan birini gerçekleştirdiği secde ibadeti de namazdadır. Secdenin Allah'a yaklaşmaya vesile olduğunu beyan eden âyetlerle²⁴ kulun rabbine en yakın olduğu zamanı "secde anı" olarak vafeden hadis²⁵ secdenin bu yaklaşımdaki önemini vurgular. Peygamber Efendimiz " *O halde secdede Allah'a çokça dua ediniz!*"²⁶ buyurarak kulun Allah'a yaklaştığı anlarda dua etmesinin önemine dikkat çekmiştir. Secde anında kul her şeyi arkasında bırakarak bütün benliğiyle rabbine yönelmiştir. Tilâvet, şükür, sehv gibi çeşitli vesileleri fırsat bilerek secde emrini yerine getiren kimse, bu esnada Rabbinin huzurunda olmanın verdiği manevî gücü hissetmeyi başarabilirse, O'nun azameti ve yüceliği önünde huşû içinde eğilip yere kapanmanın, kendi benliğinden sıyrılıp tüm varlığıyla O'na teslim olmanın ruhunu hissedebilirse, bu

²² el-Hac 22/18; en-Nûr 24/41.

²³ Yıldızların gökyüzündeki hareketleri müminlerin namaz esnasında belli hareketleri tekrar etmelerine, dağların dimdik ayakta durması namazdaki kıyama, hayvanların öne eğik dolaşmaları rükû haline, bitkilerin kökleriyle yerle olan teması da secde haline benzetilmiştir (Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul: İrfan Yay., 1993, II, s. 730).

²⁴ el-Alak 96/19; el-Fetih 48/29.

²⁵ Müslim, "Salat", 215; Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Kitâbü's-Sünen* (thk. Muhammed Avvame), Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1998/1419, "Salat", 147-148; Nesâî, "Mevâkîf", 35; "Tatbîk", 78; "Da'avât", 118.

²⁶ Müslim, "Salat", 215.

duygular onu rabbine daha da yaklaştıracaktır.²⁷ İlim sahibi kimselerin kendilerine Kur'an okununca derhal yüzüstü secdeye kapandıklarını beyan eden âyet,²⁸ secdenin kıymetine ve Rabbe olan yakınlığı ifade etmedeki önemine işaret etmektedir. Bu özellikleriyle namaz Peygamberler dışındaki insanların Allah'a en yakın olma fırsatını yakaladıkları bir ibadet olarak görülmüştür.²⁹

2. Oruç

Oruç kulu Allah'a yaklaştıran ruhi bir eğitimidir. Sahur ile iftar arasında yeme ve içmeden uzak kalma gibi fiziksel tezahürleriyle beraber duygu ve düşünce planında Allah'a bir yöneliş niteliğindedir. Gün boyunca nefsin terbiye edilmesi ve irade eğitimi sabrın ve Allah rızası için sıkıntı ve zorluklara göğüs germenin eğitimidir. Böylece oruç tutan kişide kulluk şuurı gelişmektedir. Bu ibadette kul Rabbinin emriyle yemeyi ve içmeyi bırakarak rabbine olan bağıllığını ve teslimiyetini gösterdiğinden oruç insana daima rabbini hatırlatır. Bir ay boyunca devam eden manevi eğitim sonucunda Allah sevgisi ve korkusu kalplere iyice yerleşir. Oruç esnasında birçok mahrumiyete sadece Allah'a itaat ve O'nun emirlerini yerine getirmek maksadıyla katlanılır. Bu nedenle oruç aynı zamanda bir sabır ve rıza eğitimidir. Bu özellikleri sebebiyledir ki Peygamber Efendimiz oruçlu kişinin rabbine kavuştuğu anı, rahatlayacağı iki sevinç anından biri olarak vasf etmiştir.³⁰

3. Kurban

Kurban kelime anlamı itibariyle "Allah'a yaklaşmaya vesile olmak üzere kesilen hayvan" demektir. Sahip olduklarını Allah yolunda kurban etmeyi, nefsanî arzularını ve süflî duygularını boğazlayarak Hakk'a teslim olmayı ifade eder. Bu bir nevi Allah'ın bahşettiği nimetleri O'na yaklaşmak için kullanma temrinidir. Bütün dinlerde bulunan bu ibadet insanın emrine verilen bir canın yaratıcıya olan sevgi, sadakat ve bağıllığın bir göstergesi olarak rabbe sunulmasıdır. Maddî

²⁷ Namazda huşûnun önemi hakkında bkz. Çolak, Abdullah, "Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû", *Bilimnâme*, XVI, 2009/1, s. 183-206.

²⁸ el-İsrâ 17/107.

²⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, s. 733.

³⁰ Buharî, "Savm", 9; Müslim, "Sıyâm", 164.

ve ruhanî boyutları olan bu ibadet gerek fert gerekse toplum açısından çeşitli yararlar taşır.³¹ Kişi kurban kesmekle Allah'ın emrine boyun eğmiş ve O'na olan bağlılığını ve kulluk bilincini koruduğunu canlı bir biçimde ortaya koymuş olur. Müminler her kurban kesiminde Hz. İbrâhim ile oğlu İsmâil'in Cenâb-ı Hakk'ın buyruğuna mutlak itaat konusunda verdikleri başarılı sınavın hâtırasını tazelemiş ve kendilerinin de benzeri bir itaate hazır olduklarını simgesel davranışlarla göstermiş olmaktadır.³² Kur'an'da kurbanın kan ve etinin değil, kesenlerin takvâlarının Allah'a ulaşacağına belirtilmesi³³ bütün ibadetlerde olduğu gibi kurbanda da esas olanın takvâ olduğu gerçeğine işaret eder. Takvâ hem ibadetlerin kabulünün hem de Allah katındaki mertebenin ölçüsüdür. Bu özellikleriyle kurban ibadetinin Allah'a şükür ve yaklaşımda önemli bir rolü olduğu görülmektedir.

4. Zekat

Arınma, çoğalma ve artma anlamlarına gelen zekât ibadetinin içeriği kelime mânasında geçen tüm anlamları ihata eden bir özelliğe sahiptir. Kişinin topluma karşı sorumlulukları içinde ön plana çıkan infak ibadeti İslâm'ın en temel esaslarından biri olarak kabul edilmiştir.³⁴ Buna göre insanın insana veya topluma karşı olan sorumlulukları aynı zamanda Allah'a karşı olan vazifelerin bir uzantısı sayılmıştır. Diğer taraftan zekât ve sadaka, zengin ile fakiri kucaklaştırmakta, her ikisine de sağladığı büyük faydalarla toplumsal barışa önemli katkılarda bulunmaktadır. Mal ile yapılan bu ibadet Allah tarafından verilen rızıkları Allah rızası için sarf ederek arınmak anlamına gelir. Zekat Allah'ın zenginlerin

³¹ Ali Murat Daryal kurbanın fert ve toplum hayatına olan katkılarını anlatırken kurban kesen ve kesmeyen toplumlar arasındaki farklara dikkat çekmiştir (bkz. Daryal, Ali Murat, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, İstanbul 1994, s. 41-211).

³² Kurban ibadetinin kendileriyle sembolleştiği Hz. İbrahim'i canından bir parça olan oğlu Hz. İsmail'i kurban etme kararını vermeye götüren saik Allah aşkıdır. Başka hiç bir güç kimseye böylesine zor bir kararı aldırılmaz. (Konuyla ilgili izahlar için bkz. Daryal, *a.g.e.*, s. 258-259; Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Bursa 2003, s. 311-312).

³³ el-Hac 22/37.

³⁴ Doğrul, *Kur'an ve İslam Üzerine*, s. 222.

malından fakirlere ayırdığı bir haklıdır. Malın temizlenmesi maddî, kalbin ve nefsin arınması da manevî cihetini oluşturur.³⁵ Zekat vermeye alışan kişi cimriliğın etkisinden kurtularak cömertler sınıfına dahil olur. Peygamber Efendimiz cömert kişinin hem Allah'a, hem de insanlara yakın olduğunu ifade etmiştir.³⁶ Sahip olduğu malların Allah tarafından kendisine geçici bir süre için tevdi edilen bir emanet olduğunun şuuruyla Allah'a olan memnuniyetinin ve şükürünün bir ifadesi olarak bunları ihtiyaç sahipleriyle paylaşır. Zekat malı temizlemenin ve Allah'a ait olanı O'nun kullarıyla paylaşmanın göstergesidir. Bu paylaşım kul ile Allah arasında bir iletişimin, bir duygu bağının ve yönelişin ifadesi olarak Allah'a yaklaşmaya vesile olmaktadır.

5. Hac

İlahî iradeye teslim olan kişinin her gün namazında yöneldiği kablesinin merkezine doğru yolculuğa çıkarak gerçekleştirdiği hac ibadeti onu kendi iç dünyasında manevî keşiflere doğru bir yücelişe sevk ederek rabbine yaklaştırır. Namaz, oruç, sadaka, kurban, dua, telbiye, zikir ve tövbe gibi birçok ibadetin fonksiyonunu içinde barındıran bu kutsal yolculuğun tek bir gayesi vardır. O da yaratıcıya daha yakın olmaktır. Hac ibadeti bereketli, kutlu ve tüm insanlık için hayırlı bir mekân olarak vâsfedilen Kâbe'ye doğru yönelmenin, ona yaklaşmanın ve ona varmanın adıdır. Gidenlerin temizlenip arınarak geri döndüğüne inanılan bir yolculuktur bu. İnsanın rabbine gerçek mânada yönelişini, kabul niyazıyla ilahî huzurda pervâne olmasını, kulluğun ve teslimiyetin zirvesini yakalamasını temsil eden bir seferdir. Bu kutlu seferde insanların rableriyle aralarındaki bağ doruk noktasına ulaşır ve kişi kendisine ağırlık veren tüm yüklerinden kurtularak hafifler. Bu vecibeyi yerine getiren insan, Allah'a yalvarmak, O'nun rızasını kazanmak için kurbanlar kesmek, yolculukların zahmetine dayanmak ve günahlardan temizlenmek sayesinde mânevîyatını yükseltmiş ve ahlâkını arındırmış olur.

³⁵ “Onların mallarından zekat al! Bununla onları temizlersin, onları arıtıp yüceltirsin” (et-Tevbe 9/103).

³⁶ Tirmizî, "Birr", 40.

B. Şart ve Esasları Kaynaklarda Belirtilmeyen İbadetler

1. Zikir

İnanan insanın ruhunu temizleme yolu Allah'ı anmasından geçer. İbadetlerin temelinde de zikir vardır, zira ibadetleri yapmanın temel amacı evrenin sahibi olan yaratıcıyı anmak ve O'na yaklaşımdır. Şekli ibadetler O'nu anmanın birer aracıdır.³⁷ Allah'ı anmaktan geri kalmak, O'ndan uzaklaşma sonucunu doğurur. Allah'ı zikretmenin yolu zâtı hakkında bize bildirdiği isimlerin mânalarını düşünerek Allah'a yönelmekten geçer. Kur'an'da Allah'a en güzel isimlerle dua edilmesi ve O'nun övülüp yüceltilmesi emredilmiştir.³⁸ İsimler olmadan Allah'ı tanıyıp O'na yaklaşmak mümkün değildir. En güzel isimlerle Allah Teâlâ'yı anmak, zâtına yaraşır şekilde zikretmek, O'na yakışmayacak noksanlık ve kusurdan O'nu uzak tutmak, kemâl ve yücelikleri zâtına nispet etmek anlamlarına gelmektedir. İsimlerin zikrinden amaç belli isimleri, belli aralıklarla, belli bir sayıda tekrarlamak değildir. Mânaları bilinmeden, bunların işaret ettiği kâinat olayları üzerinde düşünmeden zikir gerçekleşmiş olmaz. Yine isimlerin zikrinden amaç sadece felsefi boyutta yaratıcının tefekkür edilmesi de değildir. Allah sadece kavranılıp hayran kalınacak bir varlık değildir. Peygamberimizin "en hayırlı amel" olarak vassettiği zikir³⁹ kalben Allah'ı hatırdan çıkarmamak anlamına gelir. Allah'a yaklaşıma vesile olması sebebiyle müminlerin Allah'ı çok zikretmeleri ve sabah akşam tesbih etmeleri istenmiştir.⁴⁰ Bu öyle bir zikir olmalıdır ki, bu sayede kalpler itminana erebilsin. Kişiyi meşguliyetlerden ve engellerden uzaklaştırarak özgürleştiren zikir budur.

2. Sabır

İyilikleri yerine getirip kötülüklerden uzaklaşma noktasında nefsin tahammül gücü anlamına gelen sabır,⁴¹ belâ ve zorluk anlarında kontrolü kaybetmeden sebat ve dayanıklılık göstermek demektir. Allah sevgisini kazanmak ve O'na

³⁷ Akyüz, Vecdi, *İbadet İlkeleri*, İstanbul 2002, s. 123.

³⁸ el-A'râf 7/180; el-Kâf 50/39-40.

³⁹ İbn Mâce, "Edeb" 53; Tirmizi, "Da'avât", 6.

⁴⁰ el-Ahzab 33/41-42.

⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 433; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "sbr" md.

yaklaşmak için başa gelen bir takım olaylar sabır sayesinde uygunlukla karşılanır: *"Müminler sabır ve namaz ile Allah'tan yardım isteyen, Allah'a saygıdan kalbi ürperen, (haşyet) kesinlikle Rablerine kavuşacaklarını (mülâki) ve O'na döneceklerini (rücû') düşünen kimselerdir"*.⁴² Allah Teâlâ korku, açlık, mal ve can eksiltmesi gibi yollarla insanların sabırlarını deneyeceğini beyan etmektedir. Bu zorluklar karşısında *"Biz Allah'a aidiz ve O'na döneceğiz"* diyerek sabır gösterenler ilahi müjdeyi hak etmişlerdir.⁴³ Allah'ın sabredenlerle beraber olduğunu⁴⁴ ve sabreden kullarını sevdiğini⁴⁵ beyân eden âyetler, sabreden kul ile Allah arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeker.

3. Rıza ve Şükür

Allah, kullarına ihtiyaçlarını karşılaması için her türlü rızık ve imkânı vermiştir. Rıza ve şükür bunların farkında olmak ve gereğini yapmak demektir. Şükür, Allah ile kurulan iletişimde en etkili yollardan birini oluşturduğundan Peygamber Efendimiz tarafından "en hayırlı dua" olarak vafedilmiştir.⁴⁶ Namazda en çok okunan sûre olan Fâtiha "âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdederim" sözüyle, yani şükürle başlar. Bu sözlü duanın fiilî şekillerinden biri de kurbandır. Kurban, Allah tarafından bahşedilen verilen her türlü nimetin farkına vararak O'na olan teslimiyeti en canlı şekilde göstermektir. Şükür aynı zamanda sabra ve rızaya da vesile olur.

4. Dua

Allah'a kulluğun özünü oluşturan dua⁴⁷ ise en hayırlı ibadet olarak vafedilmiş,⁴⁸ insanın yaratıcısıyla güçlü bir iletişim aracı olma vasfını korumuştur.⁴⁹ Bu ibadet insanı ayrıcalıklı kılan bir fonksiyona sahiptir. İnsan her türlü halini dua kanalıyla Rabbine iletir. Yakarışlar, yalvarışlar, naz ve niyazlar, dilek ve istekler

⁴² el-Bakara 2/45-46.

⁴³ el-Bakara 2/155-157.

⁴⁴ el-Bakara 2/153.

⁴⁵ Âl-i İmrân 3/146.

⁴⁶ Ebû Dâvud, "Vitir", 23.

⁴⁷ İbn Mâce, "Dua" 1; Tirmizi, "Da'avât", 1.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Vitir", 23.

⁴⁹ Sinanoğlu, Mustafa, "İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 234.

bu kabildendir. Her şeyi kuşatan Yüce Allah insanın açığa vurdukları yanında gizlediklerini, kalbinden geçen duygularını bilir. İnsanın samimi niyetlerle Rabbinin sınırsız gücüne sığınarak O'na dua etmesi, kulunun Rabbi ile olan bağlantısını kuvvetlendirir. İnsan dua sırasında aciz olduğunu ve Rabbine muhtaç olduğunu hal ve kavliyle ızhar etmekte, yaratıcının önünde eğilmekte ve yardım talep etmektedir. Dua anı kişi ile Rabbi arasında en özel bağlantının sağlandığı bir andır. Dua eden kişi Cenâb-ı Hakk'ın kudret ve yüceliğini itiraf eder, iradesine razı olur, aczini teslimiyet içinde gösterir. Bu sırada kul "*Bana dua edin ki duanızı icabet edeyim*"⁵⁰ buyuran yaratıcısının dualarına icabet edeceğinin şuurundadır. Allah kendisine dua eden kişinin kalbinden geçenleri bilir, dileğini yerine getirmekle de ona icabet eder. Kul rabbini andığında O'nun kendisinden haberdar olduğundan ve dileklerine icabet edeceğinden emindir. Duasının karşılığını alan kişi ise manevî bir derinlik kazanır, bu sayede Rabbiyle olan bağları daha da kuvvetlenir.

5. Takvâ

Takvâ kavramını "Allah'ın büyüklüğü, azameti, gücü ve azabı karşısında duyulan saygı ve ürperti hissi" olarak yorumlamak mümkündür. Bu mânada âyetlerde "gerçek müminlerin Allah'ın ismi anıldığında kalplerinin ürperdiği"⁵¹ meleklerin ise "Allah korkusundan titredikleri"⁵² ifade edilmiştir. Diğer taraftan takvâ kişi için "çirkin şeyleri örten ve onu zararlı etkilerden koruyan güzel ve hayırlı bir örtü" olarak da kabul edilmiştir.⁵³ Allah'a duyulan saygıdan kaynaklanan bu korku halini muhafaza eden insan günaha düşme noktasında uyanık olacak ve kendini kötülüklerden koruyacaktır.⁵⁴ Bu itibardır ki Nûh, Hûd, Sa-

⁵⁰ el-Mü'min 40/60, ayrıca bkz. el-Bakara 2/186.

⁵¹ "Müminler ancak Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanları artan ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir" (el-Enfâl 8/2).

⁵² el-Enbiya 21/28.

⁵³ "...Size çirkin yerlerinizi örtecek giysi, onunla süslenecek elbise indirdik. Fakat takvâ örtüsü (yok mu); o hepsinden daha hayırlıdır." (A'râf 7/ 26).

⁵⁴ Takvâ kavramının "Allah korkusu" şeklindeki tercümesinin yersizliği, bu kavramın anlamı ve bu konudaki açıklamalar için bkz. Ali Galip Gezgin, "Kur'an Meallerinde

lih, Lût ve Şuayb peygamberler ümmetlerine "Allah'tan sakınarak emirlerine itaat etmelerini" tavsiye buyurmuşlardır.⁵⁵ Bu şekilde kendini gösteren korku ve ürperti hissi yüksek bir dereceyi ifade eder ve sahibini rabbine daha çok yaklaştırır. Nasıl insan bedeninin dışını örten elbise varsa, iç yüzünü örten takvâ örtüsü de vardır. Müfessirler tarafından iman, güzel huy, haya, iffetli davranış, tevhid şekillerinde yorumlanan bu iç örtü insanın ruhî, manevî ve ahlakî yönünü kuşatan ve koruyan bir özellik arz etmektedir.⁵⁶

II. Allah'a Yaklaşmada İsbetli Olmayan Yollar /Aşırılıklar

Bu başlık altında yaratıcı ile yaratılan arasındaki ontolojik farklılığı yok sayarak onları birbirine yaklaştırma adına kulu ilah seviyesine çıkararak veya ilahî kul derecesine indiren çeşitli görüş ve anlayışlar değerlendirilecektir. Mâhiyetini sadece Yüce Allah'ın bileceği bu yakınlığı hisseden kişilerin bazı şeylerin iç yüzüne ve hakikatine nüfuz edeceklerini ifade eden beyân⁵⁷ bu kimselerin bir takım manevî güzelliklere ve keşiflere mazhar olduğu gerçeğine ışık tutmaktadır. Ancak bu yakınlığı elde eden ârifin konuştuğunda kendi nefsiyle değil, yüce Allah'tan gelen bir ilim ve ilhamla konuştuğu, kendi benliğini devre dışı bırakarak, -haşa- Yüce Allah'ın bir parçası veya O'nun yeryüzündeki tezahürü imiş gibi algıları ortaya çıkaran söz ve ifadelerden kaçınmak gerekir. Yüce Allah bu tür tanımlamalardan bütünüyle uzaktır. Bu dünyada beşer nesli içinde en yüksek dereceye ulaşabilecek yegâne insanlar peygamberlerdir. Ancak hiç bir peygamber için ilahî kitaplarda "Allah'tan bir parça" şeklinde bir ifade kullanılmamıştır. Bu seviyeye ulaşmış bir kişinin hata ve günahattan bütünüyle uzak olması gerekir ki bunu hiç kimse hakkında savunmak mümkün değildir. Burada hatırlanması gereken şey, inanma biçimi ve ibadetlerden her birinin yalnızca Allah'ın

Takva Kelimesinin Türkçeye Tercümesi Sorunu", *Kur'an Mealleri Sempozyumu*, II, Ankara 2007, s. 295-315.

⁵⁵ eş-Şuarâ 26/106-110, 124-126, 142-144, 161-163-, 177-179.

⁵⁶ Açıklamalar için bkz. Kılıç, Sadık, "'Takva Giysisi' Bilimle El Ele", *Ekev Akademi Dergisi*, II, sy. 3 (Kasım 2000), s. 7-12.

⁵⁷ *Yakîn sahipleri için yeryüzünde de kendi nefislerinizde de âyetler vardır. Görmüyor musunuz?* (ez-Zâriyât 51/20-21).

emrettiği, Peygamberimizin açıklayıp gösterdiği tarzda yapılmasının gerekliliğidir.⁵⁸ Bu sınırları esas almak yerine, Allah'a yaklaşma adına inanma biçimi ve ibadetlerde gösterilen aşırılıklar ve çeşitli anlayışlara temas etmekte fayda vardır:

A. Çeşitli Ruhbanlık Anlayışları

İnsanın ihsan derecesine ulaşması ve Rabbine yaklaşması mücâhede etmesini gerektirir. Ancak bu mücâhede bir devamlılığı gerektireceğinden, aşırılıklarla elde edilemez. Onun için Peygamberimiz *"Din kolaylık esasına bağlıdır. En iyisini yapmak amacıyla yarıya kalkışan herkesi mutlaka yenilgiye uğratır. Bu sebeple elinizden geldikçe doğruluktan ve orta yoldan ayrılmayınız"*⁵⁹ buyurmuştur. Bu hadis âlimlerin "imanın kemâli olmaz, imanda mutlaka eksiklik olur"⁶⁰ düşüncesiyle paralellik arz etmektedir. *"Gücünüz yettiği kadar Allah'tan sakının"*⁶¹ âyeti bu sınır ve dengeye işaret etmektedir. Burada Allah ile olan ilişkinin kesintiye uğramaması ve devamlılık arz etmesi asıl hedeftir. Aşırıya kaçanlar bıkkınlık sebebiyle tamamen haktan uzaklaşabilirler.

Bu doğrultuda Mâide sûresinde geçen bir âyette *"Ey iman edenler! Allah'ın size helal kıldığı iyi ve temiz şeyleri kendinize haram kılmayınız ve sınırını aşmayınız. Bilesiniz ki Allah sınırı aşanları sevmez. Allah'ın helal ve temiz olarak verdiği nimetlerden yiyin ve inandığınız Allah'tan korkun"*⁶² buyrulmaktadır. Peygamberimiz kendisini ibadete adamak gayesiyle kadını, güzel yemeyi ve zevk

⁵⁸ Bu kriterlerin dışına çıkarak Peygamberimizin sünnetinde bulunmayan herhangi bir davranışın ibadet telakki edilmesi veya mevcut ibadet şekillerinde değişiklikler yapılması dinde bidat olarak nitelenir ve kınanır. (Koca, Ferhat, "İbadet; İslâm'da İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 241).

⁵⁹ Buharî, "İman" 29.

⁶⁰ Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mekhûl, *Tabsiratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 2004, II, 425.

⁶¹ et-Teğâbün 64/16.

⁶² el-Mâide 5/87-88.

alınan şeyleri nefesine yasaklayan Osman b. Maz'un'u⁶³ uygulamak istediği dindarlıktan men etmiş⁶⁴ ve şöyle demiştir: "Osman! Ruhbanlık bize meşru kılınmamıştır. Beni örnek almıyor musunuz? Allah'a yemin ederim ki ben içinizde Allah'tan en çok korkan ve O'nun belirlediği sınırlara en çok saygı gösteren biriyim".⁶⁵ Bunun gibi sürekli namaz kılacağını, hiç ara vermeden oruç tutacağını, dünyadan tamamen el-etek çekeceğini ve kendilerini aralıksız ibadete adayacağını söyleyenleri Peygamberimiz, ihsan mertebesinin dinde aşırıya kaçma mertebesi olmadığını söyleyerek ikaz etmiş ve "Dinî hayatta aşırıya gitmekten sakının. Zira sizden önceki ümmetler aşırı dini davranışları yüzünden helak olmuşlardır"⁶⁶ ve yine "İhsan itidalden ayrılmamaktır. Mutedil olup orta yolu izleyiniz"⁶⁷ şeklindeki sözleriyle onları itidale davet etmiştir. İslâm'da dünya hayatı için âhîret fedâ edilmediği gibi, âhîret hayatı için dünya hayatını fedâ etmek isabetli görülmemiş, her ikisi arasında bir dengenin kurulmasına özen gösterilmiştir. Hz. Peygamber de ümmetine her zaman itidalli bir dinî hayat tavsiye etmiş, ibadetlerde aşırıya gitmek isteyen bazı sahabileri uyararak kişi üzerinde ailesi başta olmak üzere başkalarının da hakları olduğunu ve her hak sahibine hakkının verilmesi gerektiğini, Allah'tan en çok korkan ve O'na en çok ibadet eden kişi olan kendisinin bile yiyip içme, özel hayatı sürdürme ve istirahat gibi insanî gerekleri yerine getirdiğini ve dolayısıyla da İslâm'da ruhbanlığın olmadığını belirtmiştir.⁶⁸

İnsan Allah'a olan yolculuğunda en üst basamağa tırmansa ve Allah'ın iradesine uygun hareket etme noktasında kendi benliğini bütünüyle yok ederek kişiliğini ortadan kaldırırsa bile insan olma özelliğinden uzaklaşmaz. O yine insan kalır ve eksikliklerinden bütünüyle kurtulamaz.⁶⁹ Bu durum Peygamber

⁶³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, Bulak 1322-1329, VII, 6-9.

⁶⁴ Buhârî, "Nikâh", 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 175-176, 187.

⁶⁵ bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 226; Taberî, *a.g.e.*, VII, 7.

⁶⁶ Nesâî, "Menâsik", 217; İbn Mâce, "Menâsik", 63.

⁶⁷ Buhârî, "İman" 29.

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 266; IV, 226; Dârimî, "Nikâh", 3.

⁶⁹ Hamidullah, Muhammed, *İslama Giriş* (trc. Cemal Aydın), Ankara 2010, s. 85.

Efendimiz'in "*Din ile hiç kimse yarışamaz, aksi halde din O'na galip gelir*"⁷⁰ ifadesinin açık bir göstergesidir. Muhammed Hamidullah'ın (1908-2002) da ifade ettiği gibi manevî yönden gelişmiş olan kişi bütün hal ve hareketlerinde ilahî iradeye teslim olan⁷¹ kişidir. Bu açık bilgilere rağmen Allah'a yakınlık ve muhabbet sebebiyle bazı kişilerin bir takım hallere ulaştıkları, ilahî sıfatların tecellisine mazhar oldukları ve gerçek mânada Allah ile birlikteliği yakaladıkları şeklindeki ifadeleri tevîl etmek oldukça güçtür.

Bazı âyetlerde dünya hayatının yerildiği görülmektedir.⁷² Fakat burada yerilen şeyin ne olduğunu anlamak icab eder. Uzak durulması gereken toplum ve insanlar değil, onların arasında yapılan bazı yanlış inanç ve uygulamalardır. Gerçek zühdü dünyadan bütünüyle el-etek çekmekte görerek dağa çıkanları İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) eserinde şiddetle eleştirmiştir.⁷³ İslâm dünyasında zühd hareketinin ortaya çıktığı ilk dönemlerde Müslüman zâhidler itidal sınırlarını koruyarak ifrat ve tefritten kaçınma noktasında titiz davranmışlardır. Bu nedenle İbnü'l-Cevzî tasavvufun ortaya çıkmaya başladığı dönemi "ihسان derecesinden ibaretti" şeklinde vâsfetmiş,⁷⁴ Allah'a yaklaşma noktasında ifrata sapanları eleştirmiştir.

B. İbadetlerin Düştüğü İnancı

Bazı kimselerin yakınlık derecelerini bildiklerine ve o yakınlığa ulaştıklarına, Yüce Allah'ın cemâlini keşfedip seyrettiklerine, ulaştıkları derece sebebiyle artık kendilerinden bir takım ibadetlerin kalktığına⁷⁵ inanılmıştır. Bu inanç sebebiyle halk arasında zaman zaman kendilerini tamamen Allah'a verip meczup oldukları için bilinçlerinin yerinde olmadığı gerekçesiyle dünyadan ve ibadetten

⁷⁰ Buhârî, "İman", 29.

⁷¹ Hamidullah, *İslama Giriş*, s. 132.

⁷² el-Bakara 2/212; Âl-i İmrân 3/14; el-En'am 6/32; el-A'râf 7/51.

⁷³ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Telbîsü İblis*, Kahire 1347/1928, s. 197.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblis*, s.167.

⁷⁵ Kuşeyri'nin "kendisini Allah'a yakınlık içinde gören kişiyi nefsinin oyununa gelmiş biri" şeklindeki değerlendirmesi ve "Allah'a yakın olduğunu iddia edenlerin gerçekte Allah'a uzak oldukları" gerçeğini kabulü bu noktaya ışık tutmaktadır. (bkz. *er-Risâle*, s. 82).

uzaklaşan veya ibadeti kuralları dışında yapan kimseler türemiş, velî oldukları, yükümlülüğün temeli olan akıl melekesine sahip olmadıkları gerekçesiyle bunlardan ibadet mükellefiyetlerinin düştüğüne inanılmıştır.⁷⁶ Diğer taraftan “*Yakîn gelinceye kadar Rabbine ibadet et*”⁷⁷ âyetindeki ‘yakîn’ kelimesinin ‘mârifet/bilgi’ anlamına geldiğini iddia edenler arasında bu âyeti delil göstererek “ibadetlerden maksat bilgiye erişmektir, yakîn mertebesine ulaşan ve kalbi temiz olan kimselerden ibadet yükümlüğü düşer” fikrini savunanlar olmuştur.⁷⁸ Cüneyd-i Bağdadî de (ö. 297/909) böyle bir mertebenin varlığından bahseden bir zümrenin bulunduğunu, ancak bu iddiayı ileri sürenlerin çok hatalı olduklarını, Allah'a ulaşma noktasında ibadet ve taat dışında bir yol olmadığını ve hiçbir gücün kendisini Allah'a ibadet etmekten vazgeçiremeyeceğini ifade etmiştir.⁷⁹

Hangi seviyeye ulaşırsa ulaşsın bir kişinin ibadetlerden muaf olduğu görüşü isabetli değildir. Olmuş olsaydı, Allah'a yaklaşmadaki dereceleri itibarıyla en başta yer alan peygamberlerin yapmakta oldukları ibadetleri terk etmeleri gerekirdi. İbn Teymiyye bu ifadesini Tefsîr ehli ve Müslümanların tamamının fikir birliği ettikleri şu görüşle destekler: Bir kimse neye erişirse erişsin, akıl sahibi olduğu müddetçe, ona namaz gibi ibadetler vacip, zulüm ve fuhsiyât gibi şeyler de haram olmaya devam eder.⁸⁰ Kulluk devamlılık istediği için ibadette kesinti olmamalıdır. Peygamber Efendimiz en hayırlı amelin devamlı olan amel olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Kur'an'da insandan ölüncüye kadar rabbine kulluk etmesi istenir.⁸² Dolayısıyla ibadetlerin yerine getirilmesinde süreklilik esastır. İbadet ve amellerde sevgi ve iradeye dayalı istek ve sebat söz konusu değilse arzu edilen maksat hasıl olmayacaktır.

⁷⁶ bkz. Uludağ, Süleyman, "İbadet; Tasavvufta İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 248.

⁷⁷ el-Hicr 15/99.

⁷⁸ Serrâc, Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *Kitâbü'l-Lüma'* (nşr. Abdülhalîm Mahmûd), Kahire 1960, s. 531-538.

⁷⁹ Kuşeyrî, Abdülkerim Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Kahire 1385/1966, I, 106.

⁸⁰ İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ahmed b. Teymiyye, *Der'ü Teâruzi'l akl ve'n-nakl* (nşr. Abdullatif Abdurrahman), Beyrut 1997, II, 89-91.

⁸¹ "Amellerin en hayırlısı az da olsa devamlı olanıdır" (Buhârî, "Libas", 43; "Rikâk", 18; Müslim, "Misafirîn", 215-218; "Münafikîn", 78).

⁸² el-Hicr 15/98-99.

C. Allah Hakkında Aşk Kavramının Kullanılması

İlahî sevgideki aşırılığın bir boyutu "aşk" kavramıyla ifade edilir. Kulun Allah'la veya Allah'ın kulla olan ilişki boyutundaki coşkuyu ve Allah sevgisindeki kemâlî ifade etmek üzere aşk kavramını kullanmayı tercih edenler olsa da bu şekliyle sözkonusu duyguyu ifade etmek üzere Kur'an'da yer almadığı görülür. Bu itibarla ilahî muhabbeti ifade etmek üzere aşk kavramının kullanılıp kullanılmayacağı hususu İslâm alimleri arasında tartışma konusu olmuştur.⁸³ Cezbedenin kendine çekişindeki aşırılık olarak tanımlanan aşk sözcüğü "haddinden fazla olma" mânasını içerir.⁸⁴ Acaba bu hal Allah ile olan sevgi ilişkisi için uygun mudur? Sevginin en şiddetli tezahürünün aşk aşamasında ortaya çıktığı ve bu noktada insanın bîkarar hale geldiği bir gerçektir. Âşık kişi mecnûn olmuş, perişan hale gelmiş, varlığı ve davranışları dağılmış, artık kendisine hükmedemez bir hal almıştır. Aşkın en son noktası seven ile sevilen arasındaki ayırımın kaybolduğu ortada sadece sevgi ve aşkın kaldığı bir mertebe olarak kabul edilmiştir.⁸⁵ Netice itibarıyla kendisini kendisi yapan öğeler arasındaki denge yok olmuş, en sonunda da kendi benliğinden sıyrılarak sevgilisinin elbisesine bürünür bir hal almıştır. Tasavvufta bu durumu çağrıştırır mahiyette kendilerini tamamen Allah'a verdikleri ve bu nedenle bilinçlerini kaybettikleri için "meczip" diye anılan bir zümreden bahsedilir. Allah'ın velî kulları olduklarına, ancak akıl melekesine yeterince sahip olmadıkları için mükellefiyetlerinin düştüğüne inanılan bu kimseler dünya ile ilgilenmedikleri gibi ibadetleri de terk etmişlerdir.⁸⁶

⁸³ Uludağ, Süleyman, "Aşk", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 11-13. İslam tasavvufunda Haris el-Muhasibî (ö. 243/857)'ye kadar aşk sözcüğü kullanılmamış, ilk defa Muhasibî tarafından Allah sevgisi ve korkusunu ifade etmek üzere bu kavram kullanılmıştır. Zünnûn-ü Mısri (ö. 245/859), Bâyezid-i Bistamî (ö. 234/848) ve Cüneyd-i Bağdadi (ö. 297/909) yaratıcıya nispetle aşk sözcüğünü kullanan sufler arasında yer almışlardır. Erol Güngör bu kavramın kullanılmasının İslam düşüncesinde aynı dönemlere denk gelen vahdet-i vücut anlayışının ortaya çıkmasında etkili olduğu inancındadır (bkz. Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 2004, s. 60).

⁸⁴ İbn Miskeveyh, "Risâle fi'l-lezzât ve'l-âlâm" (*Dirasât ve'n-nusûs fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab* içinde, nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1981, s. 1-2.

⁸⁵ Fazlıoğlu, İhsan, *Işk İmiş Her Ne Var Âlemde*, İstanbul: Klasik Yay., 2011, s. 45-47.

⁸⁶ Uludağ, "İbadet", *DİA*, XIX, 248.

Aşk kavramının kullanılmasına karşı çıkanlar aşkın insanın işlerini düzgün şekilde yürütmesini engellemesi ve aklını başından alması, beşerî aşkın iki cins arasında farklı birlikteliği çağrıştırmaları gibi sebepleri zikretmişlerdir. İbn Teymiyye de hiç bir sevginin Allah'ın kuluna karşı olan sevgisinin önüne geçemeyeceğini, Allah'ın kulunu sevmesinin en fazla Peygamberleri sevme derecesinde olduğunu, ancak bu sevgilerin ifadesi için Allah Teâlâ'nın aşk kavramını kullanmadığını ifade etmiş, Allah hakkında durum böyle iken kulun rabbini nihaî şekilde sevmesinin mümkün olmayacağını söylemiştir. Allah'a nispet edilen lafızların Hz. Peygamber tarafından bilinmesine rağmen Hz. Peygamber'den kul-Rab ilişkisine delâlet edecek şekilde aşk sözcüğünün kullanılmasıyla ilgili bir rivayetin bulunmamasını, şümulü bir kullanım alanı olmayan aşk sözcüğünün daha çok nikah sevgisiyle ilintili olarak kullanılmasını bu kavrama karşı çıkma gerekçeleri arasında zikretmiştir. Hatta Allah'ın kullarına hulûl etmesiyle bağlantılı şekilde maddî boyutta Allah'a izafe edilen bir aşk kavramının kişileri küfre düşüreceğini belirtmiştir. Manevî anlamda ise aşk bir ifrat ifadesidir ve insan kalbini ve bedenini bozmak suretiyle düşünce ve bilgisini fesada uğratar.⁸⁷ Bu gerekçelere istinaden Allah ile kul arasındaki sevgiyi ifade etmek üzere aşk sözcüğünü değil, Kur'an'ın üslûbuyla örtüşen "muhabbet" kavramını tercih etmekte fayda vardır.

D. Teşbih ve Ta'til Düşüncesi

İnsan ile mabud arasında benzerlik kurmak suretiyle mabudu insana veya insanı mabuda yaklaştıran anlayışlar⁸⁸ teşbih düşüncesine sahiptir.⁸⁹ Bu düşünce iki şekilde kendini gösterir:

⁸⁷ Okumuş, Bünyamin, "İbn Teymiyye'nin Tevhîd Yorumunda Allah Sevgisi: Hakikatin Bilgisine Erişme ve Mutluluğu Kazanmanın Yolu", *Kelam Araştırmaları* 7:1 (Ocak 2009), s. 92-94.

⁸⁸ Müşebbihe yaratıcının sıfatlarını yaratılmışlara benzeterek teşbihe düşmüş, Hıristiyanlar da yaratılmışlarda olan sıfatları yaratıcının sıfatlarına benzeterek hak yoldan uzaklaşmışlardır. Teşbih anlayışına sahip olan kimseler içinde yaratıcı hakkında düşünülen her şeyi insana izafe eden aşırı görüşler de vardır.

⁸⁹ Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahî Yönü* (trc. Sabri Hizmetli), Ankara 1992, s. 76.

1. Yaratıcının sıfatlarının insan özelliklerine benzetilmesi. Bunun en ileri noktası Müşebbihenin Rabbi bir cisimden ibaret gören tavrında kendini göstermektedir.⁹⁰

2. İnsanın yaratıcının özelliklerine benzer addedilmesi.⁹¹

Kelâm ilminin teşekkül etmeye başladığı ilk dönemlerde teşbih düşüncesine sahip kimselerin olduğu kaynaklarda zikredilir.⁹² Cehm b. Safvan (ö. 128/745) ve Ca'd b. Dirhem'in (ö. 118/736) teşbihi inkârda ifrata düştüğü, tenzih ifade eden âyetleri de delil göstererek sıfatları inkâr noktasına vardığı bilinmektedir.⁹³

Teşbih anlayışının verdiği zararlardan kaçınmak amacıyla çeşitli açıklama biçimleri geliştirilmiştir. Tenzih düşüncesi bu açıklama türleri içinde ön sırada yer alır. Ancak bu yaklaşım abartıldığında bir başka yanılsa kapı aralar. İlahî sıfatların bütünüyle selbî yolla açıklanması, yaratıcı ile yaratılan arasındaki benzerliği ortadan kaldırma adına O'nun hiç bir şekilde bilinmesinin mümkün olmadığı ve bu sebeple O'nun hakkında selb harici bir yolla konuşulamayacağı anlayışlarının gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁹⁴ Filozoflar da ilahî sıfatların Allah'ın zâtıyla kâim veya zât üzerine zaid mânalar olmadıklarını söyleyerek sıfatları zât içinde eritmişler, sıfatlardan uzaklaştırılmış bir ulûhiyet fikrine sahip olmuşlardır. Sıfatları zâttan uzaklaştırma düşüncesinin temelinde zâtın tegayyürüne sebep olması, ilahî zâtın hadis olan şeylere mahal teşkil etmesi ve tead-

⁹⁰ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, s. 159, 186.

⁹¹ Mâtürîdî insan ile Allah arasında hiçbir benzerlik noktası olmadığını ifade etmiştir. (Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, s. 161).

⁹² Mukatil b. Süleyman'ın teşbih düşüncesine sahip olduğu ifade edilmiştir. (Topaloğlu, Bekir, "Allah", *DİA*, İstanbul 1989, II, 487).

⁹³ İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları* (trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 1994, s. 245-246; Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, 487-488. Sabûnî (ö. 580/1184) teşbihe düşen firkalar arasında Müşebbihe, Kerrâmiyye ve Neccâriyye gibi akımların olduğunu zikreder (bkz. Sabûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekir, *el-Bidâye fi usûlüddîn*, (nşr. Bekir Topaloğlu), Ankara 1995, s. 23).

⁹⁴ İslam düşünce tarihinde Dırar b. Amr, Hüseyin b. Muhammed b. Neccâr ve Mutezile'den bazıları bu fikre sahip olduğu kabul edilir (İrfan Abdülhamid, *İtikadi Mezhepler*, s. 245-252).

düd-i kudemaya sebep olması gibi nedenler vardır. Bu sebeplerden dolayı filozoflar Allah'ın sadece selbî ve izafî sıfatlarla nitelenebileceği görüşüne kâil olmuşlardır⁹⁵ ki bu düşünce de zât-sıfat aynılığına sebep olmaktadır.

İslam düşüncesinde yaratıcı-yaratılmış irtibatını ortadan kaldıran ve daha başka mahzurlar içeren niteliklerinden yoksun kılınmış pasif bir Tanrı anlayışı kabul görmez. Bundan dolayı bütünüyle tenzih içeren düşünceler eleştirilmiştir.⁹⁶ Diğer taraftan O'nun tenzihi noktasında ileri gidilmemesi gerektiği savı ile mutlak ve aşkın olduğu gerçeği çelişmez. Yani Allah mutlak ve aşkın bir yaratıcıdır. Kul ile Allah arasında ilginin kurulması için O'nun aşkın niteliğinden sıyrılıp insana benzetilmesi veya insan biçiminde maddileşmesine gerek yoktur.⁹⁷

Yukarıda zikri geçen teşbih ve tatil görüşlerini ifrat ve tefrit olarak nitelemek mümkündür. Kur'an'ın bildirdiği ulûhiyyet tasavvurunda nefy ve ispat iç içedir.⁹⁸ Tenzihе ağırlık veren kişi, insan ve tabiatla alâkası olmayan bir Allah telakkisini savunmuş olur. Diğer taraftan Allah'a teşbihi yakıştırıp tenzih etmeyen kimse O'nu sınırlandırmış olur. İşte bu nedenlerle her iki vasfın bir denge içinde birleştirilmesi gerekir. Teşbih düşüncesi eşitli dönemlerde hulûl, ittihad, inkarnasyon gibi yanlış anlayışların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

E. Dünyada Allah'ın Görülmesi

Kelâm ilminde zikri geçen "Ru'yetullah" bahsi, ahiret hayatında Allah'ın görülüp görülmeyeceği meselelerini konu edinmektedir. Ehl-i sünnet âlimlerine göre dünyada Allah'ın görülebilme imkânı muhal kabul edilmiştir. Buna göre Hz. Musa'nın "*Rabbim bana kendini göster seni göreyim*" şeklindeki isteği "*Sen*

⁹⁵ İrfan Abdülhamid, *İtikadi Mezhepler*, s. 256-259.

⁹⁶ Tenzihе dayalı yaratıcı anlayışının eleştirisi bağlamında İslam dünyasında farklı fikirler zuhur etmiştir. Vahdet-i vücûd tenzihçi Tanrı anlayışlarının eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır. (Ekrem Demirli, "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükümlerinin Birleştirilmesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2008, s. 25-44, s. 44).

⁹⁷ Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, 493.

⁹⁸ eş-Şûrâ 42/11 âyetinde geçen "...O'nun benzeri hiçbir şey yoktur" ifadesi teşbih düşüncesini savunanlara, devamında gelen "O iştirindir, bilendir" ifadesi de tenzihçilere bir reddiye mahiyetindedir.

beni asla göremezsin"⁹⁹ cevabıyla geri çevrilmiş, "Gözler onu idrak edemez, O gözleri görür"¹⁰⁰ buyruğu dünyada iken Cenâb-ı Hakk'ın görülmesinin imkânsızlığını belgelemiştir. Zira bir şeyi görmek yön, cihet ve şekilden bağımsız olarak görme kapasitesine sahip olamayan insanlar için görülen şeyde bu özelliklerin bulunmasını ve onun künhüne vakıf olmayı gerektirir. Tahayyül ve tasavvurdan uzak olan Cenâb-ı Hak için bunların düşünülmesi imkânsız telakki edilmiştir.¹⁰¹ Dünya hayatı Allah'ı görmenin önünde bir perde sayılmıştır.

Bu açık delillere rağmen Müşebbihe'den Allah'ın dünyada görülebileceğine inanan ashâb-ı bâtın ve vesâvis isimli grupların bulunduğu bilinmektedir.¹⁰² Allah'ın dünya hayatında görülebileceğini savunanlar Enes b. Mâlik'ten Şerik b. Abdullah yoluyla gelen Mi'rac rivâyetini¹⁰³ delil göstererek rü'yetin mümkün olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Hz. Aişe o gece hakkında Hz. Peygamber'e "Rabbini gördün mü" sorusunu soran Ebû Zer el-Gıfârî'ye cevap olarak Peygamberimizin "O bir nurdur, nasıl görebilirim?" şeklinde cevap verdiğini söylemiş¹⁰⁴ ve eklemiştir: "Her kim Muhammed'in Rabbini gördüğünü ileri sürerse Allah'a iftira etmiş olur".¹⁰⁵ Allah'ın dünyada görülemeyeceğinin açık belgelerine rağmen Allah'a yakınlık, O'nunla beraber olma, O'nu her an yanında hissetme hali fiziksel boyuta taşındığında tecessüm içeren yanlış yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır.

⁹⁹ el-A'râf 7/143.

¹⁰⁰ el-En'am 6/103. İdrak kelimesinin gözle (basar) birlikte zikredildiği yerlerde "görme" mânasına geldiği ve dolayısıyla "Gözler onu idrak edemez" âyetinin "Gözler onu göremez" şeklinde anlaşılması gerektiği çeşitli tefsirlerde ifade edilmiştir. (bkz. Tabersî, Ebû Ali Fadl b. Hasan b. Fadl, *Mecmeu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an*, Beyrut-Lübnan 1418/1997, IV, 100; Fahreddin er-Razî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan, *Mefâtühü'l-Gayb*, Beyrut-Lübnan, 1426/2005, V, 108-109.

¹⁰¹ Fahreddin er-Râzî, *İslam İnançının Ana Konuları: Meâlimü Usûlüddîn* (trc. Nadim Macit), Erzurum 1996, s. 71-72.

¹⁰² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 226-227.

¹⁰³ Rivâyette Hz. Peygamber'in sidretü'l-müntehâya geçtiği ve rü'yete mazhar olduğu ifade edilmektedir. (bkz. Buhârî, "Tevhîd", 37).

¹⁰⁴ Müslim, "İman" 291-292.

¹⁰⁵ Buhârî, "Bed'ül-halk", 7; Müslim, "İman", 283, 287.

Âhirette Cenâb-ı Hakk'ı görmeye dayalı bir idrakin (ru'yetullah) mümkün olacağı konusunda alimler arasında ihtilaf olmakla birlikte, buna işaret eden âyetlerden hareketle¹⁰⁶ Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğu Allah hakkında elde edilen marifetin kemâle ermesiyle birlikte Allah'ın âhirette tasavvur ve şekilden bağımsız şekilde görüleceği yönünde görüş beyan etmiştir.¹⁰⁷

F. Hulûl ve İttihad Anlayışı

Hulûl iki zatın birleşmesi sonucu zatlardan birinin diğerinin yerini alması anlamına gelir. İttihad ise iki ayrı zatın bir olması demektir.¹⁰⁸ Tasavvuf tarihinde yaratıcının evrenle bir olduğunu ya da Tanrı'nın hakikat, evrenin O'nun yansıması olduğunu savunan bu anlayış yanlılarına göre Allah bir takım kişileri seçerek rubûbiyet özelliklerini onlara giydirmiştir ve dolayısıyla da bu kimselele bir şekilde bütünleşmiş olmaktadır.

Özellikle Şia içinde Gulât diye isimlendirilen gruplarla bazı Rafiziler tarafından savunulan bu anlayışta bazen imamlar ilaha, bazen de ilah mahlûka benzetilmiştir. Yahudi ve Hıristiyanlardan etkilendikleri gözlenen¹⁰⁹ bu gruplar arasında Hz. Muhammed, ehl-i beyt ve bazı velî kimselere Allah'ın hulûl ettiğini savunanlar yanında konuyu daha ileri boyuta taşıyarak Hz. Ali (ö. 40/661) ve Cafer-i Sadık'ın (ö. 148/765) ilah olduğunu ileri sürenler olmuştur. Hulûla hak kazanan kimselerin beşeriyet sıfatlarından temizlendiklerine, saflaşarak derece

¹⁰⁶ el-Bakara 2/46; el-Ahzab 33/44; el-Kıyâme 75/22-23;

¹⁰⁷ Beyâzîzâde, Ahmed Efendi, Kemâlüddin Ahmed b. Hasan b. Sennânüddin, *Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe*, (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996, s. 53-54. Beyâzîzâde bu bilgiyi Ebû Hanîfe'den naklen aktarmıştır. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş: Meâricü'l-kuds* (trc. Serkan Özburun), İstanbul 1995, s. 159.

¹⁰⁸ Hulul ve ittihad hakkındaki görüşler ve iki ayrı zatın bir olmasının imkansızlığı hakkındaki fikirler için bkz. Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2004, s. 31-32.

¹⁰⁹ İlah'ın insana hulûl ettiği inancını ilk olarak ileri sürenlerin Yahudiler olduğu kabul edilmiştir. (bkz. Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahî Yönü*, s. 89-94).

yönünden Allah'a yaklaştıklarına inanılmaktadır. Hıristiyanlıkta bulunan "inkarnasyon" düşüncesi¹¹⁰ ile de hulûl anlayışı arasında paralellikler vardır. Hıristiyanlar tarafından Allah'ın kelimesi (kelimetullah) olarak görülen İsa Mesih Tanrı'nın bedenleşmiş oğlu olarak kabul edilmiş, beşerî olduğu kadar ilahî bir tabiata da sahip olduğu ifade edilmiştir.¹¹¹ Aynı zamanda Allah'ın kendisine en yakın aklı olan Mesih, Allah ile beraber ezeli sayılmış, Mesih İsa'ya hulûl ettikten sonra ilahî kısmın İsa'nın beşerî kişiliğiyle birleştiğine ve böylece İsa ile Mesih'in aynıleşerek İsa'nın ilahî kaynaklı bir insana dönüştüğüne inanılmıştır. Hıristiyan düşünür Origen'e (ö. 254) nispet edilen bu düşünce uzun yıllar kabul görmüştür. Zamanla İsa'nın ilahî yönü daha da ön plana çıkmış, hatta İsa ilahla eşit kabul edilir olmuştur.¹¹² Hinduizm ve Budizm'de bulunan Nirvana anlayışında da ittihad fikrinin izlerine rastlanır. Bu yorum şekli dünya hayatında en büyük hedef olarak ruhun ölümsüz özünün Tanrı ile birleşerek en yüksek iyiye ulaşmasını ve böylece esaretten kurtulmasını öngörmektedir.¹¹³

İslam kelmacıları ve fakihleri ilahî varlığın karakteri ile beşerî varlığın karakterinin birbiriyle imtizac edebileceğini savunan antropomorfik hulûl düşüncesinin küfre sebep olduğunu ve vahdaniyet prensibine ters düştüğünü söyleyerek reddetmişler,¹¹⁴ Allah ile birleşmenin imkânsızlığı konusunda çeşitli akli deliller ileri sürmüşlerdir. Buna göre iki şeyden birinin diğeriyle birleşmesi durumunda eğer her ikisi de önceki halleri üzere kalırsa bunlar iki ayrı şeydirler, dolayısıyla da birleşme gerçekleşmemiştir. Eğer biri yok olmuş, diğeri var olmaya devam

¹¹⁰ Tanrı'nın İsa Mesih'de bedenleşerek yeryüzünde beşer hayatı yaşadığını savunan Hristiyan inancı için bk. *Yaşayan Dünya Dinleri*, (ed. Şinasi Gündüz), İstanbul 2007, DİB Yay., 96.

¹¹¹ *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 96.

¹¹² Aydın, Mehmet, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtizalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yay., 1982, V, s. 146; Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahî Yönü*, s. 89-94.

¹¹³ *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 324; Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, s. 22.

¹¹⁴ Abdülkâhir el-Bağdadî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tahir, *el-Fark beyne'l-frak: Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fırlalı), Ankara 1991, s. 195-205; İrfan Abdülhamid, *İtikadi Mezhepler*, s. 54-61; İbn Teymiyye, Ebül-Abbas Ahmed, *el-İstiğâse fi'r-red ale'l-Bekrî* (nşr. Abdullah b. Düceyn es-Süheli), Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, Riyad 1425, s. 126-131.

ediyorsa o zaman da birleşme (ittihad) imkânsızdır. Dolayısıyla da hadis olanla ezeli olanı birleştirmek veya yaratıcının hadis olanlara mahal olduğunu düşünmek imkânsızdır.¹¹⁵ Allah'ın birliğine çok veciz şekilde ifade eden İhlâs sûresi de sıfatlar konusunda antropomorfizme ve teşbihe düşen inançları batıl ilan etmiştir.

İmam Mâtürîdî'nin konuyu toparlayıcı mahiyetteki ifadeleriyle söylemek gerekirse Yüce Allah nesnelere bitişik olmak, onlardan ayrı bulunmak, onlara girmek ve onlardan çıkmakla vasıflandırılmamalıdır.¹¹⁶ Gavs, kutub gibi insanlara hidayette bulunduğuna, yardım ettiğine ve rızık verdiğiğine inanılan kimselerin olduğuna inanmak, bazı kimselerin ilimlerini Allah'ın ilim ve kudretiyle emsal görmek, kulu kendi sınırlarının dışına çıkararak ona uluhiyet vasıflarını yüklemek demektir.¹¹⁷ Böylece rabbe ait olan yaratma, rızık verme, ihya, imate gibi vasıflar kullara atfedilerek şirke girilmiş olur. Allah Teâlâ bunlardan münezzehtir.¹¹⁸

Kur'an'da Allah hakkında hiçbir şeyin O'nun dengi ve benzeri olamayacağını ve dolayısıyla da yaratıcı ile yaratılan arasında hiç bir şekilde benzerlik kurulamayacağını net bir şekilde ifade eden tenzih âyetleri vardır.¹¹⁹ İki şey arasında benzerlik kurulması şekle girmeyi, karışmayı ve eşitlenmeyi gerektirir.¹²⁰ Allah bunlardan münezzehtir. Kur'an'da yer alan tenzih âyetleri, teşbihi çağrıştıran ve Allah'a izafe edilen el, yüz, nüzul gibi konulardan bahseden ifadelerin nasıl anlaşılıp yorumlanması gerektiğine dair de ipucu oluşturmaktadır.

¹¹⁵ Fahreddin er-Râzî, *İslam İnançının Ana Konuları*, s. 46, 47.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 167.

¹¹⁷ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Teymiyye, *Muhtasar-u Minhâci's-sünne* (nşr. Abdullah el-Gunemân), Beyrut: Dâr-ı İbnü'l-Cevzi, 1433, s. 39.

¹¹⁸ “Hiç yaratan ile yaratmayan bir olur mu”? (en-Nahl 17) âyetinde halık ile mahlûkun aynileştirilmesi fikri eleştirilmiştir.

¹¹⁹ eş-Şura 42/11; el-İhlâs 112/4. Bu âyetler Allah'ın bir zıddı, benzeri ve dengi olmadığını açıkça ifade etmektedir. Mâtürîdî'ye göre benzeri bulunan her şey çokluk, zıddı bulunan şeyler de zıddının onu ortadan kaldırma ihtimalinin bulunması sebebiyle yokluk ifade etmektedir. (Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 43).

¹²⁰ İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut 2000, VIII, s.18.

Allah Teâlâ zâtını, insanla ve kâinatla olan ilişkisini Kur'an-ı Kerim'de farklı isimlerle insanlara bildirmiştir. Sıfatlar konusunda takip edilmesi gereken yol, Allah ve resûlünün takip edilmesini salık buyurdıkları yol olmalıdır. Kur'an'da Cenâb-ı Hak zâtını nasıl nitelemişse, kullarıyla olan ilişkilerini nasıl tayin etmişse, insanlara da O'nu öylece vasfetmek düşer.

G. Şirk Düşüncesi

Şirk inancı çeşitli şekillerde kendini gösterir. En başta gelen şirk sebebi, Peygamberler ve sâlih kimseler de dahil olmak üzere Allah'tan başkasına duyulan sevgi ve saygıda ölçüyü kaçırarak aşırıya gitmektir. Müşrik kimse yaratılmış olan kulu rab konumuna yükselterek *ilhad*¹²¹ ve *ittihad* düşüncesine kapılmıştır. Tevhidin aslını Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan ibadet etmek oluşturur.¹²² İslâm dininin tevhîd düşüncesi, şirki reddederek insanın sadece rabbine bağlanıp teslim olmasını, O'nun dışındaki her türlü otorite karşısında dik durmasını ifade eder ki bu gerçek bir özgürlüktür.

Allah'a yaklaşmak amacıyla başka varlıkları aracı kılmak da şirk sebebi sayılmıştır. Bu yolla şirke düşenler Allah'ın her şeyin hâkimiyetini elinde bulunduran yegâne güç olduğunu tasdik ederek¹²³ ve yeminlerini Allah üzerine yaparak¹²⁴ Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu¹²⁵ bildiklerini itiraf etmişler, kendilerine sorulduğunda yeryüzünde yaşayanların tümünün sahibinin Allah olduğunu¹²⁶ açıkça itiraf etmişlerdir. Bu yeterli bilgiye rağmen acaba neden Allah'ı bırakıp putlara ibadet edip, onları ilah edinmişlerdir? Müşrikler Allah'a inanmadıkları için değil, Allah'a yaklaşma yolunda kendilerine şefaathçi saydıkları için putlara

¹²¹ İlhad, kelime olarak doğru itikattan sapma, dinsizlik, inançsızlık, bozuk itikat anlamlarına gelir. İslâm düşünce tarihinde "Allah'ın varlığını veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkâr etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak, dini kuralları hafife almak" mânasında kullanılır. (Sinanoğlu, Mustafa, "İlhâd" *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 90-92; Kutluer, İlhan, *Akıl ve İtikad*, İstanbul 1996, s. 11).

¹²² el-Fâtihâ 1/4-5; Âl-i İmrân 3/64; en-Nahl 16/36; el-İsrâ 17/23.

¹²³ el-Müminûn 23/88-89.

¹²⁴ el-Fâtır 35/42.

¹²⁵ "Göklerin ve yerin yaratıcısının kim olduğu sorulduğunda onları Allah yarattı diyorlardı." (Zuhuruf 43/9; Lokman 31/25; el-Ankebût 29/61).

¹²⁶ el-Müminûn 23/84-85.

tapmışlardır.¹²⁷ Bu durum, Allah'ı bilmeme halinin değil, Allah'a yaklaşma isteğinin onların şirke düşmelerine sebebiyet verdiğini göstermektedir. Bu istek ise özünde kusurlu değildir. Zira müminler de Allah'ı tanımayı ve O'na yaklaşmayı isterler. Müşriklerin bu tutumunun Allah'a ortak koşmak olduğu açık şekilde belirtilmiştir.¹²⁸ Burada onları inkâra taşıyan şeyin ne olduğuna özellikle dikkat çekmek gerekir. Müşriklerin önemli kusurları, inandıklarını iddia ettikleri rablerinin zâtı ve sıfatları hakkında verdiği bilgilere, ibadet usullerine ve yaklaşma yöntemlerine itimad etmeyip yasak kıldığı farklı yollara tevessül etmeleridir. Bu çelişkili durumlarını Yüce Allah "*Onların çoğu Allah'a ancak ortak koşarak inanırlar*"¹²⁹ âyetiyle deşifre etmektedir. Allah Teâla zât, sıfat ve fiillerini kullarına tanıtmış ve O'na ibadet etme ve yaklaşma yollarını açıkça beyan etmiştir. Bu yolları birbirine karıştırmak suretiyle bu uğurda farklı yollara tevessül etmek had bilmezliktir ve insanları tevhidden uzaklaştırarak şirke sürükleyecek kadar elîm sonuçlar doğurmaktadır. Tevhîd Allah'a, rasûlüne ve indirdiği kitaplara iman etmeyi, onlara tabi olmayı, yasakladığı şeylerden de uzak kalmayı icab ettirir. Tevhidin gereği hem rubûbiyyette hem de ulûhiyyette Allah'ı birlemek ve bu bilginin gereğini yerine getirmektir.

Sonuç

Dinin benimsenmesi, öncelikle iman esaslarının kabulünü gerektirirken, imanın ilk aşaması ise Allah'ın zât ve sıfatlarının keyfiyetlerinin oluşturduğu Cenâb-ı Hakk'a inanmakla gerçekleşmektedir. İslam dairesine girmenin ilk adımı, müteâl olan yaratıcının varlığını ve birliğini kabul etmektir. Allah gaibdir ve bunu kullarına bildirmek suretiyle varlığının insan idrakini aşan yüceliğini ifade etmiştir. İnsanın üstün idrak ve ihata kabiliyetine hitap eden dinimiz, müşahhas olanın ötesine geçerek aşkın âleme uzanmayı, maddî eşya ve vakıaların imkânları ile kendini sınırlandırmak yerine tefekkürü zenginleştirerek yücelmeyi öğütler. Rabbimiz insanı en mükemmel şekilde ve kendisine ulaşma istidadında yaratmıştır. İnsan kendisini geliştirip zenginleşme ve sahip olduğu potansiyelini sonuna kadar kullanma gücüne haizdir.

¹²⁷ ez-Zümer 39/3.

¹²⁸ Yûnus 10/18.

¹²⁹ Yûsuf 12/106.

Allah'a yakın olma hali, her müminin özlediği ve elde etmek istediği bir haldir. Bütün ameller, dünyada iyi bir kul olma yolunda gösterilen bütün gayret ve çabalar, Allah'a daha çok yaklaşmak içindir. Yakınlığın kul ile Allah arasında çift taraflı bir boyutu vardır. Allah bütün kullarına çok yakındır. Bu yakınlık her daim görüp gözetme, çeşitli ihsan ve ikramlarda bulunma şeklinde tezahür eder. Fakat bütün kullar rablerine o ölçüde yakın değildir. Kulun Rabbine yaklaşmasında rabbinin ona olan yakınlığını idrak etmesinin büyük rolü bulunur. Allah'ın kendisine olan yakınlığının farkına varan kul aynı zamanda bu bilginin gereğini yerine getirmek için hazır demektir. Kulun bunun için namaz, secde, tövbe, dua... gibi geçerli vesileleri fırsat bilerek gayret içinde olması gayet tabii ve övülecek bir haldir. Buradaki yakınlık inanılması gereken esaslara iman etmekle başlayıp, itaat, takvâ ve ihsan sahibi olmakla devam eden bir süreçtir. Yazarlar eserlerinde şairler şiirlerinde bu yakınlığı sıklıkla dile getirir. Bu yakınlığın yolu taşkınlık, aşırılık, had bilmezlikten değil, itidal ve tevazudan geçer.

Kişi Allah'a yaklaşmayı istediği ve bu yolda gayret gösterdiği sürece, doğru vasıtaları da takip ederse amacına ulaşacaktır. Eğer Allah'ı bilip O'na yaklaşma arzusunun dışında başka amaçlar söz konusu ise, o zaman hedefine ulaşması zor hale gelir. Cenâb-ı Hakk'ın yüklediği mesuliyet, verdiği güç ve iktidar kadardır. İrade, hürriyet ve kudretin olmadığı yerde mesuliyetten bahsedilemez. Kulun bu imkânlarını seferber ederek ulaşabileceği son nokta, aynı zamanda Cenâb-ı Hakk'ın onun ulaşmasını istediği bir sınırı ifade eder. Kulun Rabbinin bilme konusundaki irade ve kudretinin hudutları sarıh şekilde tayin ve tespit edildiğinden, bu sınırların zorlanması konu içinde "aşırılıklar" başlığı altında sıraladığımız bazı istenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu başlıklar altında ifade edilen hususların kişileri sürüklediği sonuçlar çok ağırdır. İnanan kişiye yaraşan hem yaratıcısını tanıma, hem de O'na yaklaşma sürecinde O'nun tarafından belirlenen hudutlara riayet etmektir. İmkânlarını kullanarak bu uğurda sınırları zorlamadan mücadele eden ve en iyiye ulaşmak için gayret gösteren kul ise kendi adına üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmiş demektir.

Kaynakça

Abdülkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak: Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991.

- Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (thk. Sıdkı Muhammed Cemil Attar), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1991, I-X.
- Akyüz, Vecdi, *İbadet İlkeleri*, İstanbul: İlke Yay., 2002.
- Ali el-Kârî, *İbtâlü'l-kavl bi-vahdeti'l-vücûd* (nşr. Ahmed b. İbrahim), Dimyat 2006.
- Aydın, Mehmet, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtizalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V, Ankara 1982, s. 141-156.
- Beyâzîzâde Ahmed Efendi, Kemâlüddin Ahmed b. Hasan b. Sennânüddîn, *Usûlü'l-münîfe li'l-İmam Ebî Hanîfe* (nşr. İlyas Çelebi), İstanbul 1416/1996.
- Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buharî, *Sahih-i Buharî*, İstanbul: Dârü't-tubâati'l-âmire, 1315, "Rekâik", "Fiten", "Savm", "İman".
- Çolak, Abdullah, "Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû", *Bilimname*, XVI, 2009/1, s. 183-206.
- Daryal, Ali Murat, *Kurban Kesmenin Psikolojik Temelleri*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 1994.
- Demirli, Ekrem, "İbnü'l-Arabî ve Takipçilerinin Tanrı Anlayışı: Tenzih ve Teşbih Hükmülerinin Birleştirilmesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 19, 2008, s. 25-44.
- , "Vahdet-i Vücut", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 431-435.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'an ve İslam Üzerine*, Ağaç Yayınları, İstanbul 2006.
- Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Kitâbü's-Sünen* (thk. Muhammed Avvame), Cidde: Dârü'l-Kible li's-Sekâfeti İslâmiyye, 1998/1419, "Salat".
- Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (sad. İsmail Karaçam vd.), Azim Dağıtım, İstanbul ts., IV.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Hasan, *İslam İnancının Ana Konuları: Meâlimü Usûlüddîn* (trc. Nadim Macit), Erzurum 1996.
- , *Mefâtühü'l-Gayb*, Beyrut-Lübnan, 1426/2005, V.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Işık İmiş Her Ne Var Âlemde*, İstanbul 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş: Meâricü'l-kuds* (trc. Serkan Özburun), İstanbul 1995.
- Gezgin Ali Galip, "Kur'an Meallerinde Takva Kelimesinin Türkçeye Tercümesi Sorunu", *Kur'an Mealleri Sempozyumu*, II, Ankara 2007, s. 295-315.
- Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm'da Kurban*, Bursa 2003.
- Güngör, Erol, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 2004.
- Hamidullah, Muhammed, *İslama Giriş* (trc. Cemal Aydın), Ankara 2010.
- , *İslâm Peygamberi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993/1414, I-II.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvinî, *Sünenü İbn Mâce* (thk. Halil Me'mun Şiha), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1996/1416, "Fiten", "Edeb", "Dua", "Menâsik".
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemaleddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut 2000.

- İbn Miskeveyh, "Risâle fi'l-lezzât ve'l-âlâm" (nşr. Abdurrahman Bedevî), *Dirasât ve'n-nusus fi'l-felsefe ve'l-ulûm inde'l-Arab* içinde, Beyrut 1981.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Ahmed, *el-İstiğâse fi'r-red ale'l-Bekrî* (nşr. Abdullah b. Düceyn es-Sühelî), Mektebetü Dâri'l-Minhâc, Riyad 1425.
- , *Muhtasar-ı Minhâcû's-sünne* (nşr. Abdullah el-Gunyemân), Dâr-ı İbnü'l-Cevzî, Beyrut 1433.
- , *Der'ü Teârûzi'l Akl ve'n-Nakl* (nşr. Abdullatif Abdurrahman), Beyrut 1997, II.
- , *en-Nübüvvât*, Medine 1403.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Telbîsü İblîs*, Kahire 1347/1928.
- İrfan Abdülhamid, *İslamda İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları* (trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 1994.
- Kâşânî, Abdürrezzak *Tasavvuf Sözlüğü* (trc. Ekrem Demirli), İstanbul 2004.
- Kılıç, Sadık "'Takva Giysisi' Bilimle El Ele", *Ekev Akademi Dergisi*, II, sy. 3 (Kasım 2000), s. 7-12.
- Koca, Ferhat, "İbadet; İslâmda İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 240-247.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Kahire 1385/1966, I-II.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed, *Kitabü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi), Ankara 2003.
- Muhammed el-Behiy, *İslam Düşüncesinin İlahî Yönü* (trc. Sabri Hizmetli), Ankara 1992.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahih-i Müslim*, (nşr. Muhammed Fuad Abdülbaki), Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955/1374, "Zikir", "Sıyâm", "Salât", "Misafirîn", "İman".
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesai, *Sünenü'l-kübra* (thk. Abdülgaffar Süleyman Bûndarî, Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevi b. Hasan), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991/1411, "Mevâkît", "Nisâ", "Tatbîk", "Da'avât", "Menâsik".
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mekhûl, *Tabsiratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 2003-2004, I-II.
- Okumuş, Bünyamin, "İbn Teymiyye'nin Tevhîd Yorumunda Allah Sevgisi: Hakikatin Bilgisine Erişme ve Mutluluğu Kazanmanın Yolu", *Kelam Araştırmaları* 7:1 (Ocak 2009), s.75-96.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Ahmed Halefullah), Kahire 1970.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekir, *el-Bidaye fi usûlü'd-dîn* (nşr. Bekir Topaloğlu), Ankara 1995.
- Serrâc, Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *Kitâbü'l-Lüma'* (nşr. Abdülhalîm Mahmûd), Kahire 1960.
- Sinanoglu, Mustafa, "İlhâd" *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 90-92.
- , "İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 233-234.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tefsîrû't-Taberî: Câmiu'l-beyân fî te'vili'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Ali Beyzûn), Beyrut Lübnan, 1426/2005, II; Bulak 1322-1329, VII.

Tabersî, Ebû Ali Fadl b. Hasan b. Fadl, *Mecmeu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut-Lübnan 1418/1997, IV.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizi, *el-Câmiü's-sahih: Sünenü't-Tirmizi* (thk. Ahmed Muhammed Şakir), [y.y.] : el-Mektebetü'l-İslâmiyye, [t.y.], "İman", "Birr", Da'avât".

Topaloğlu, Bekir, "Allah", *DİA*, İstanbul 1989, II, 471-498 .

Uludağ, Süleyman, "Aşk", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 11-17.

-----, "İbadet; Tasavvufta İbadet", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 248-249.

Yaşayan Dünya Dinleri (ed. Şinasi Gündüz), İstanbul 2007, DİB Yay.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Hulûl", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 341-344.